

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЗІНЧЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

ПРОБЛЕМА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ТВОРЧОСТІ
І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Ю.01.02 - Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00756861 (X)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЗІНЧЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

ПРОБЛЕМА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ТВОРЧОСТІ
І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Ю.01.02 - Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

АВ. 30. 385

Дисертація є рукописом.

Робота виконана у відділі нової української літератури
Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук
ЯЦЕНКО М.Т.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ХРОПКО П.П.,
кандидат філологічних наук
СИДОРЕНКО О.О.

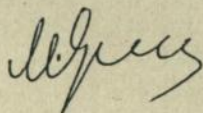
Провідна організація – Ніжинський державний
педагогічний інститут

Захист відбудеться " _____ " листопада 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016 35 01 в Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України /252601, Київ, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано " _____ " _____ 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

 М.М.СУЛИМА

ЛНБ ім. В. Стефанишина
АН України

Загальна характеристика дисертації

Широта життєвої обсервації, багатство тематики і проблема-тики творчості, різнобарвність і повнота зображення картин дійсності та характерів дозволили І.Франкові назвати І.Нечуя-Левицького "колосальним, всеобіймаючим оком України". За масштабністю творчих намірів Нечуя-Левицький, на думку О.Вілецького, наближався до Гоголя, Бальзака та Золя, які ставили за мету відобразити в історичному розвитку життя усіх суспільних верств.

Оскільки в поле зору літературної критики та літературознавчих студій завжди потрапляли твори Нечуя-Левицького переважно селянської тематики, склалося традиційне уявлення про нього як про великого майстра відображення селянського життя і досить посереднього у розв'язанні проблеми інтелігенції.

У результаті сьогодні практично не тільки бракує спеціального дослідження творів Нечуя-Левицького про інтелігенцію /цій темі присвячена лише одна стаття - П.П.Хропка/, а й, по суті, не вироблено науково-методологічних засад для їхнього всебічного літературознавчого аналізу. Поцінування їх, як правило, обмежувалося тільки ідейно-тематичним аспектом та застосуванням суто нормативних вимог щодо того, якими мали б бути образи інтелігентів-демократів. До того ж у радянський час національний пафос ідеологічних творів Нечуя-Левицького не тільки не досліджувався, а й був причиною для звинувачення письменника в буржуазному націоналізмі. Це, у свою чергу, призводило до порушення принципу історизму, послаблення уваги до особливостей творчого методу письменника, до об'єктивного визначення вагомості ідеологічних творів у розвитку типу творчості письменника, жанрової системи, індивідуального стилю, характеротворення, сюжетно-композиційних пошуків та ін.

Тим часом твори Нечуя-Левицького з життя інтелігенції засвідчують не тільки вміння письменника схоплювати "на льоту" нові явища тогочасної дійсності /за словами І.Франка, вони були "першими пробами" малювання певних суспільно-політичних течій в українській літературі/, а й розширюють тематичні обрії української літератури, зберігаючи своє непересічне значення в умовах будівництва нової, незалежної Української держави. Оскільки як творець жанру ідеологічної повісті Нечуя-Левицький ставив питання про піднесення "природної" етнічної спільності до рівня політично свідомого національного буття, його твори про "нових людей"

зберегли свою актуальність щодо проблеми формування української інтелігенції, її ролі у відновленні історичної пам'яті народу, визначенні національної ідеї, в морально-етичному та ідейному вихованні народу. Це, на наш погляд, засвідчує актуальність теми дисертаційного дослідження.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що в історії літературознавства вона є першим спеціальним аналітичним дослідженням теми інтелігенції у творчості І.Нечуя-Левицького.

Автор зробив спробу простежити суспільні витоки та ідейно-естетичну зумовленість появи в 60-70-х роках ХІХ ст. інтелігентів-ідеологів в українській літературі; встановити генетичний зв'язок між ідеологічними творами Нечуя-Левицького і Марка Вовчка, П.Куліша; охарактеризувати типологічну близькість їх із творами І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Помяловського, Д.Мордовцева, В.Сльпцова та з творами його сучасників - О.Кониського, В.Барвінського, Ф.Заревича, Панаса Мирного, І.Франка; проаналізувати новаторський характер самої ідейно-художньої структури ідеологічних творів Нечуя-Левицького, у центрі яких виступає новий тип суспільно активної особистості, чия просвітительська програма спрямована на розбудження національної свідомості народних мас, виховання в них наукових засад світобачення, утвердження діяльно-перетворюючого ставлення до дійсності, утвердження людської і національної гідності.

У дисертаційному дослідженні велике місце відводиться з'ясуванню особливостей творчого методу письменника, зокрема в ідеологічних творах, як органічного сплаву ідеології Просвітництва й українофільства, естетичних засад критичного і просвітительського реалізму. Досліджуються концепція особистості, природа художнього конфлікту, жанрова особливість творів про "нових людей", їх сюжетно-композиційна структура, засоби образотворення /зокрема роль контрастного зіставлення характерів і життєвих сцен, хронотопу, пейзажу та ін./.

Таким чином, метою дослідження є нове прочитання творів Нечуя-Левицького з життя інтелігенції, їх розгляд як цілісного ідейно-художнього явища в усій повноті взаємозв'язків художньої ідеї, змісту і форми, визначення їх місця як у творчому доробку письменника, так і в українському літературному процесі другої половини ХІХ ст.

Предметом вивчення та матеріалом побудови концепції "нового героя" – інтелігента-демократа є твори Неучуя-Левицького "Хмари", "Над Чорним морем", "Неоднаковими стежками", "Навіжена", "Гастро-лі", "На гастролях в Микитянах", "Дивовижний похорон", а також твори із життя інтелігенції попередників і сучасників письменни-ка – П.Куліша, Марка Вовчка, Ф.Заревича, В.Барвінського, О.Конись-кого, Панаса Мирного, І.Франка. Об'єктами типологічного зіставлен-ня стали твори російської літератури /І.Тургенєва, М.Чернишевсько-го, М.Помяловського, В.Слепцова, Д.Мордовцева/, польської /Е.Ожеш-ко/, болгарської /Л.Каравелова/.

Методологічною основою дисертації є принцип історизму у ви-вченні літературної спадщини, засади порівняльного літературо-знавства у дослідженні літературних напрямів, творчих методів, теорії літературних родів і жанрових видів, закономірностей у співвідношенні змісту і форми у творі, досягнення історичної по-етики. Автор спирається на науково-методологічні положення у ви-вченні реалістичного типу творчості, зокрема на такі праці, як "Розвиток реалізму в російській літературі" /у трьох книгах, 1972-1974/, "Мистецтво: напрями, течії, стилі" /1981/ Д.Наливай-ка, "Українська література ХІХ ст. Напрями, течії" /1977/ Н.Ка-лениченко, "Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ – почат-ку ХХ ст. /1986/, "Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ – початку ХХ ст." /1987/, "Інтелігенція і народ у повістях Івана Франка 80-х років" /1985/ Т.І.Гундорової, на праці М.Дра-гоманова, І.Франка, конкретні дослідження по темі дисертації О.Білецького, Н.Крутікової, Є.Кирилюка, В.Власенка, М.Тараненка, П.Хропка, Р.Мішука та ін.

Практичне значення дисертації. Досліджуваний матеріал роз-криває нову сторінку у тематичному обрії української літератури, цим самим розширюючи проблематику національної літератури. Ви-вчення проблеми інтелігенції у творчості І.Неучуя-Левицького до-поможе глибше розкрити не тільки творчий світ письменника, а й у цілому специфіку розвитку української літератури другої полови-ни ХІХ ст. Результати дослідження можуть бути використані при ви-вченні історії української літератури у вищих і середніх навчаль-них закладах, при читанні спецкурсів чи факультативів.

Апробація роботи. По темі дисертації прочитані доповіді на республіканських конференціях молодих учених /Київ, 1988 і 1989,

Львів, 1989/, на ювілейній республіканській науковій конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження І.С.Нечуя-Левицького /Черкаси, 1988/, на ювілейній конференції, присвяченій 125-річчю з дня народження П.А.Гравовського /Суми, 1989/, на конференції, присвяченій 150-річчю з дня народження М.Старицького /Київ, 1990/, на всеукраїнських сквородинських читаннях /Харків, 1987, 1992/, на III гоголівських читаннях /Полтава, 1990/. Основні положення і повний текст дисертації обговорений на засіданні відділу нової української літератури Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Результати наукових досліджень відображені у десяти публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується тема дослідження, визначаються її актуальність, мета і завдання роботи, ступінь вивченості проблеми, головні науково-методологічні засади.

Перший розділ - "Суспільна атмосфера 60-70-х років і проблема "нових людей" в літературі".

Ситуацію, яка склалася в Росії після реформи 1861 р., Л.Толстой в "Анні Кареніній" визначає як таку, коли все перевернулося і тільки укладається. Скасування кріпосного права не могло усунути його пережитків, боротьба з якими визначала характер суспільної атмосфери аж до 1905 р. Література, що була основною формою вияву суспільної думки в 60-70-х роках XIX ст., порівнюючи тогочасне життя, яке вступило на шлях капіталістичного господарювання, з минулим, дедалі більше намагається заглянути в майбутнє політичного й економічного розвитку Росії та визначити в цьому процесі свою роль. Саме література поставила питання "Що робити?", щоб здійснити прогресивні зміни в суспільному житті. Реалістична література, представлена головним чином письменниками-різночинцями, які вийшли з народу, перетворення суспільного життя бачила на демократичних засадах, в інтересах трудових мас. Виходячи з цього, вона ставила питання про те, що основою кардинальних змін у соціальному і духовному житті 60-х років було розбудження свідомості народних мас і в першу чергу селянства. Перед літературою постало завдання не тільки викривати вади суспільного життя, а й пробуджувати віру у творчі можливості людини, в перемогу нових

ідеалів, об'єднаних гарячим, захистом освіти, європейських форм життя, шукати в житті тих героїв, котрі б втілювали кращі риси людей нового, справедливого суспільства. В атмосфері стихійної активізації народних мас, назрівання революційної ситуації в країні формувалося нове покоління діячів визвольного руху, різночинців-демократів, які стали носіями ідеалів народництва з його головною формулою - "все для народу".

Як і в цілому в Росії, 60-ті роки у суспільно-культурній атмосфері України /насамперед Наддніпрянської/ позначаються зростанням ролі різночинної інтелігенції. У пошуках відповіді на питання, що робити, не було й, очевидно, не могло бути однозначної думки. Існувало переконання, що несправедливі суспільні порядки можуть бути змінені силою розуму, без революційних заходів. Значна частина передової інтелігенції в 60-70-х роках перебувала під впливом теорії П.Лаврова, "людини великих знань і широти думки" /М.Бердяєв/, який, підтримуючи просвітительські ідеї, підносив роль "критично мислячої особистості", яка може ідейно впливати на маси. В 70-ті роки, особливо в період 1874-1875 рр., набув поширення масовий рух народницької інтелігенції, відомий як "ходіння в народ". В Україні народницький рух набуває специфічних рис, зумовлених боротьбою за національне визволення. За словами М.Драгоманова, саме народництво проголосило ідеї "української національної справи". Широкий просвітительський рух був тим центром, який об'єднував представників прогресивної інтелігенції різних політичних течій на ґрунті практичної культурно-освітньої роботи. Поширення освіти, розвиток розумової діяльності уявлявся всім різночинцям-демократам одним із основних чинників досягнення "загального блага". Ідеалом просвітителя-шістдесятника став "новий герой", близький до народу, морально чиста людина, здатна повести за собою маси. Найбільша увага приділялася сфері суспільно корисної праці "нових людей", яка наповнювалася соціальним змістом. У пошуках позитивного героя - протестанта і правдошукача - найповніше відбилосся зростання самосвідомості народу.

Серед перших творів російської реалістичної літератури про "нових людей" були "Напередодні" /1859/ "Батьки і діти" /1862/ І.Тургенєва, "Міщанське щастя" і "Молотов" /1861/ М.Помяловського, "Що робити?" /1863/ М.Чернишевського, "Важкий час" /1865/ В.Слепцова та ін. Ці твори /особливо романи "Батьки і діти"

Тургенєва і "Що робити?" Чернишевського/ стали одним із тих імпульсів, що спонукали письменників звернутися до теми інтелігенції, до створення нових характерів суспільно активної особистості. Так, приміром, живий інтерес Нечуя-Левицького ще в студентські роки до романів Тургенєва і Чернишевського, статті Писарєва про Базарова згодом переріс у бажання звернутися до нетрадиційної на той час в українській літературі теми життя інтелігенції, хоча це і не було єдиною причиною створення його ідеологічних повістей. Разом з тим, російську реалістичну літературу 60-70-х років не слід розглядати як якийсь зразок, модель розв'язання проблеми інтелігенції і народу в українській літературі.

При всій спільності імперського політичного й економічного життя в Україні існували свої умови суспільного, національного і культурного розвитку, а відтак і свої проблеми літературного життя. Сказане, однак, не означає, що можна пройти осторонь того ідейно-естетичного досвіду, якого набула російська реалістична література у 60-70-х роках. Він не тільки був відомий українським письменникам, а й став тим типологічним явищем, яке вони приймали чи від якого відштовхувалися /і заперечували/ при розв'язанні проблеми інтелігенції і народу. Художній досвід створення ідеологічного роману і повісті, образів соціально активної особистості як нового літературного характеру, сама ідея розкриття людини від обставин, настанова на їх перетворення, поява нового конфлікту та багато інших здобутків російської реалістичної літератури об'єктивно стали помітним кроком на шляху художнього прогресу і більшою чи меншою мірою увійшли в арсенал літературної критики. Великою мірою ці критерії позначилися й на критичній оцінці творів Нечуя-Левицького про інтелігенцію.

На формування концепції нової особистості у демократичній літературі 60-70-х років XIX ст. безпосередній вплив мала сама дійсність, характер суспільно-політичної і естетичної думки в Україні. Особливої ваги у другій половині XIX ст. набула проблема національного самоутвердження, відстоювання прав рідної мови, національної культури і літератури. За утвердження і вільний розвиток культури українського народу активно виступали діячі Кирило-Мефодіївського братства; ряд складних і суперечливих питань самоутвердження української літератури, її вільного розвитку зуміла підняти "Основа" /1861-1862/.

Виняткове значення у політичному житті України мали "грома-

ди", які намагалися відродити національну свідомість народу, зберегти його від насильницької денационалізації, русифікації і полонізації. Нечуй-Левицький, будучи активним членом київської Громади, у своїй творчій діяльності прагне якнайповніше охопити усі сторони українського суспільного буття. Діяльність кирило-мефодіївців і основ'ян /у першу чергу П.Куліша і М.Костомарова/ мала значний вплив на формування літературно-естетичних поглядів Нечуя-Левицького¹. Письменник надії соціального й національного визволення покладає саме на героя-інтелігента, який, на його думку, повинен стати ідеологом цього руху.

До появи першої ідеологічної повісті Нечуя-Левицького "Хмари" тема інтелігенції в українській літературі не розроблялася, хоча спроби порушити її були. Першими серед таких творів стала повість "Майор" /1859/ і незакінчений твір "Українські незабудки" П.Куліша. Куліш намагається змалювати образ "нової людини" - інтелігента, який відзначається демократизмом та відданістю національній ідеї /Сагайдачний, Нечай/. Хоч виведені образи інтелігентів і не давали повного уявлення про українського інтелігента як нового героя, уже сама спроба свідчила про назрілу потребу осмислення ролі національної інтелігенції в суспільному житті. До теми інтелігенції в 60-х роках звернувся і О.Кониський. "Нових людей" він прагне показати в оповіданні "Пропащі люди" /1862/, "пронизаному наскрізь національною свідомістю" /К.Студинський/, "Перед світом" /1866/. "Новий герой" перебуває в становленні. Про своє існування як "нової людини" заявляє головний герой роману А.Свидницького "Люборацькі". Однак через суспільні обставини Антось не зміг упоратися із завданням народного просвітителя і стати "новим героєм". Не зовсім виразними /можливо, з цензурних міркувань/ поставали інтелігенти і зі сторінок російських творів Марка Вовчка, зокрема у романі "Жива душа" /1868/. Своє бачення "нової людини" О.Кониський розкриває у повісті "Семен Жук і його родичі" /1875/. Його герой, як і "нові люди" Нечуя-Левицького - Радюк, Комашко, Уласевич, - намагаються реалізувати в житті теорію "малих діл". Нові ідеї 60-х років знайшли відображення і у творах письменників Західної України - Ф.Заревича "Хлопська дитина" /1862/ і В.Барвінського "Скошений цвіт"

¹ Нечуй-Левицький І.С. Зібр.тв.: У 10 т. - К., 1965-1968. - Т.10. - С.15. Далі, посилаючись на це видання, у тексті вказуємо том і сторінку.

/1877/. У цілому для демократичних письменників - П.Куліша, О.Кониського, Ф.Заревича, В.Барвінського - герой нового часу - типовий просвітник, українофіл, поборник національної незалежності.

З інших позицій розглядає тему "нових людей" Панас Мирний. Його повість "Лихі люди" /1875/, розвиваючи значною мірою попередню традицію зображення інтелігента-демократа, засвідчила появу нової ситуації, коли на життєздатність випробовується вже не сама ідея зображення інтелігента-демократа, як у Нечуя-Левицького, а його характер. Діяльний характер інтелігента цікавить і І.Франка. Уже в першій повісті "Петрії й Довбушуки" /1875-1876/ І.Франко розглядає інтелігента з погляду ролі його в соціокультурній історії народу. Хоча тут ще не виділяється образ інтелігента як особливий об'єкт зображення, вже у 80-ті роки письменник усвідомлював нові підходи у творенні його характеру. Тема української інтелігенції, визначення її місця в суспільному житті дістали відображення і в драматургії другої половини ХІХ ст. У драмах "Не судилось" /1881/ М.Старицького, "Доки сонце зійде..." /1882/ М.Кропивницького, "Понад Дніпром" /1897/ І.Карпенка-Карого ставилося питання про обов'язки інтелігенції перед народом. Суспільну роль інтелігентів-демократів драматурги вбачають у культурно-просвітницькій роботі.

Визначення суспільної ролі "нового героя" знаходимо і в південно- та західнослов'янській літературах - у сучасників Нечуя-Левицького, зокрема в болгарській /Л.Каравелов, "Чи винна доля? /Із белградського життя"/ та польській /Еліза Ожешко, "Над Німаном"/.

На першому етапі становлення в літературі "нового героя" як українофіла-народолюбця, просвітителя важливою була сама ідея його появи; Нечуй-Левицький утверджує необхідність розвитку цієї теми в українській літературі.

Другий розділ - "Ідейно-тематичні параметри творів І.Нечуя-Левицького з життя української інтелігенції".

В ідеологічних творах Нечуя-Левицького, сильно позначених у змісті і формі просвітительськими тенденціями, наявний пріоритет ідеї над формою /остання далеко не завжди виступає адекватним втіленням ідеї/. Для розуміння художньої ідеї ідеологічних творів Нечуя-Левицького багато матеріалу дають його біографія та стаття "Органи російських партій" /1871/. Поява теми інтелігенції, яку він розробляв паралельно з селян-

ською, не була просто бажанням розширити тематичний діапазон своєї творчості. Вона стала виявом органічної потреби письменника реалізувати в художній формі своє розуміння ролі інтелігенції в національному визвольному русі.

В українському літературознавстві багато говорилося про роль творчості російських письменників у появі першої повісті Нечуя-Левицького з життя інтелігенції. При цьому письменникові нерідко дорікали, що його герої не можуть піднятися до рівня "нових людей" Тургенєва і Чернишевського, що їх діяльність обмежується тільки пропагандою своїх поглядів.

У своєму ставленні до російської літератури Нечуй-Левицький пройшов шлях від заперечення її значення для українського народу /"Сьогочасне літературне прямування"/ до наявності в ній "загальнолюдських думок" /"Українство на літературних позовах з Московщиною"/. З цього погляду Нечуй-Левицький вбачає подібність між Базаровим й українськими народолюбцями і разом з тим вказує на те, що тургенєвський герой не може бути взірцем для наслідування, "бо в нас такий чоловік був би повинен і на Україні, і в Галичині встоювати не тільки за поступові принципи, але й за своє національне животіння, й національні, а не тільки соціальні права"¹.

Українським літераторам певною мірою стала в пригоді вироблена російськими письменниками-шістдесятниками структурна організація твору про "нових людей", опорними точками якої були: передовий різночинець /учитель, лікар/ бореться з уявленнями й ідеалами старого покоління; він зрікається свого соціального стану, іде в народ, живе із власної праці, в якій хоче реалізувати свої ідеали; на цьому шляху він знаходить свого спільника - жінку, яка стає його помічницею /нерідко у зв'язку з цим виникає проблема жіночої емансипації/. У фіналі герой або опиняється на засланні, або під ударами долі, переслідувань та малої ефективності своєї діяльності розчаровується і відходить від боротьби. Як видно із творів Нечуя-Левицького про життя інтелігенції, така сюжетна організація художніх структур захоплювала в орбіту письменницької уваги життя різних суспільних верств з його традиційним укладом і новими проблемами, породжуваними часом. Виступаючи, з одного боку, предметом художнього зображення, жит-

¹ Нечуй-Левицький І.С. Школа повинна бути національна //Дніпрові хвилі. - 1911. - № 15. - С.212.

твою основою епічних творів, це життя служило матеріалом для постановки насамперед тих політичних, ідеологічних, соціальних, етичних і культурних проблем, які були найбільш актуальними для тогочасного становища українського народу.

Твори Неуча-Левицького з життя інтелігенції умовно можна поділити на такі групи: ті, де інтелігенти-демократи виступають активними "новими людьми" свого часу /"Хмари", "Над Чорним морем", "Неоднаковими стежками"/; твори, у яких інтелігенти - пасивні, бездіяльні представники освіченої верстви української громади /"Навіжена", "Дивовижний похорон"/. Окрему групу становлять твори про життя артистів: оповідання "Гастроля" і повість "На гастролях в Микитянах". "Нові люди" у Неуча-Левицького - це студенти, учителі, лікарі. Серед них є особистості, здатні переконати інших - Радюк, Комашко, Уласевич, Кучма. Їх однодумці - Дунін-Левченко, Мавродін, Навроцька, Мурашкова, Гуковичева /Ліда/, Вербицький, Парафієвський - змальовані менш виразно: деякі персонажі /Вербицький, Парафієвський/ є епізодичними. Всі вони - "культурники", поборники національної освіти і культури. Вони виявляють протест проти соціального і національного гноблення, однак не ставлять питання про революційний злам державної системи, але і не пропагують класового миру.

Одним із перших творів української літератури, де порушувалася ця проблема, стає повість-хроніка Неуча-Левицького "Хмари". Головна ідея твору - протест проти насильницької русифікації, соціального і національного гніту з боку царського самодержавства, символом чого виступають "чорні хмари". Повість має досить широку тематичну основу: патріархальне життя українського купецтва, київського міщанства, духовенства, міської буржуазії, так званих освічених кіл суспільства /викладачів духовної академії й університету/, система народної і вищої освіти в Україні та ін. На цьому тлі й у різних взаєминах з представниками інших суспільних верств і кіл спеціально вирізняється діяльність інтелігентів-українофілів. Тому з появою повісті в поле зору критики потрапила саме проблема "нових людей", тоді як уся багатоманітність показаної письменником дійсності не привернула її уваги.

Від перших відгуків на повість і до сучасних літературознавчих праць про цей твір висловлювалися різні /аж до діаметрально протилежних/ судження. Шовіністична і клерикальна преса

зустріла вихід "Хмар" вкрай вороже. Редакція газети "Друг народа" висміювала письменника за "штучність" мови роману. "Киевские епархиальные ведомости" намагалися довести, що твір не відповідає історичній достовірності у зображенні духовенства. Протилежну офіційним органам оцінку дав М. Драгоманов. Висловлюючись про "Хмари" як твір загалом реалістичний і цінний, критик, однак, вважав невдалим змалювання центрального образу /Радюка/ передусім за його наївну боротьбу проти "чорних хмар"¹. О. Кониський, не відкидаючи реальності образу Радюка /"Тип Радюка в 60-х роках можна було зустріти від Кавказу до Карпат"/, усе ж вважав, що Нечуя-Левицькому не пощастило зобразити героїв, які "вивели б нас з хмар" або хоча б указали, "коли ж воно виясниться?"². Цінною для нас є думка одного з представників академічного літературознавства О. Пипіна. Відводячи Нечуя-Левицькому почесне місце не тільки в українській літературі, а й у загальноросійському літературному процесі, він відзначив новаторство Нечуя у зображенні життя інтелігенції³.

У повісті "Хмари" художньо змалювані два покоління інтелігенції: 30-40-х і 50-60-х років, які діють у часи посилення національного гноблення в Україні, утисків і заборони її мови та культури. Кожен герой Нечуя-Левицького має реальну основу. Керуючись принципом "чого нема в житті, того не може бути і в літературі", письменник, однак, не просто "списував з натури", а шукав явища й постаті, які становлять певний тип особистості, сформований конкретними суспільними обставинами.

Головний герой повісті "Хмари" - Павло Радюк - типовий образ інтелігента-демократа. Європейська освіта виробила в нього широту поглядів на життя, аналітичний підхід до дійсності. Він бачить, що всі сфери життя українського народу /національні права, соціальний уклад, культура, мораль/ пригнічені тяжким пресом державного деспотизму. Його вражає обмеженість і затурканість провінційного панства, серед якого Радюк сподівався ширити

¹ Киевский телеграф. - 1875. - № 30 /9 березня/. - С. 1.

² Кошовий О. /Кониський О./. Коли ж виясниться? /За проводом повісті "Хмари" Нечуя-Левицького/. - Правда. - 1875. - № 19. - С. 773.

³ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур. - СПб., 1879. - I. I. - С. 333.

свої прогресивні ідеї. Повністю поділяючи молодничий ентузіазм Радюка і його товаришів, їхнє поривання до національного й соціального визволення народу, Нечуй-Левицький у багатьох випадках дещо іронічно ставився до окремих заходів /носіння народного одягу, спілкування Радюка з "народом" на баштані тощо/. Разом з тим письменник розумів, що молодим "народовцям"-демократам "не було за що вхопитися, хіба за одно повітря". Однак справа, розпочата поколінням Радюка у 50-60-і роки, буде продовжена іншими "новими людьми" у 80-ті роки. Їх товариство, коло ідей та параметри практичної діяльності стають ширшими. Як і Радюк, вони /Комашко, Мавродін, Навроцька, Мурашкова/ виступають за впровадження наукових знань, просвіту народних мас, проти соціальної несправедливості. Важливим етапом у просвітницькій діяльності інтелігенції, на думку Нечуя-Левицького, є проблема "українізації" нації, повернення самої інтелігенції до своїх національних витоків. "Нема чоловіка без лица, нема народу без національності", "Людина без національності, як дерево без коріння" - таке глибоке переконання Комашка. Однак у своїх промовах і закликах він іноді втрачає почуття об'єктивності, коли доводить, що український націоналізм є явищем винятково позитивним.

Так чи інакше "нові люди" у повісті "Над Чорним морем" приходять до своєрідного синтезу загальнолюдського, національного і соціального, пов'язаних з демократією, суспільним прогресом і свободою особистості. Просвіта народних мас незалежно від національності, рівноправність жінки й свобода особистості - *profession de foi* Сані Навроцької і Надєжди Мурашкової. Це зовсім новий жіночий характер, що такою ж мірою, як і Віктор Комашко, репрезентує "нових людей". Жіночі образи у повісті розглядаються з точки зору їх соціальності, ролі у суспільно-політичному житті країни.

У пошуках нового героя Нечуй-Левицький створює ще один тип інтелігента-демократа. Однак це вже не українофіл 60-х років, який носить народний одяг і прагне "зрівнятися з народом". За словами О.Кониського, уже минула пора Радюків, вони диференціювалися, виділивши із свого середовища зовсім інші типи. Міркування Кониського і задум Нечуя-Левицького виявляються в ліберально-народницькій дії "нових людей" /О.Кониський, "Семен Жук і його родичи"; І.Нечуй-Левицький, "Неоднаковими стежками"/.

Герой повісті Нечуя-Левицького - Я.Уласевич - молодий лі-

кар, який займається просвітницькою діяльністю на селі: вивчає життя народу, його звичаї, побут, пише популярні медичні книжки. Дуже цікавою є епізодична постать Никона Кучми. Він любить читати, складає українські вірші і глибоко переконаний, що "людей на селі треба вчити". Кучма приєднується до гуртка просвітників, продає разом із ними українські книжки селянам, бере участь у створенні народного театру, хору. Образ Никона філософічний. Витоки для створення його Нечуй-Левицький узяв із християнської і буддійської релігії. Так, приміром, Никон проголошує християнську теорію любові до ближнього /див. Євангеліє від Матвія: 5,19/: "Усі люди брати і всі повинні поважати й любити одне друге..." /8, 328/. Його ж філософствування з приводу життя всього живого /"Бог створив кожне створіння задля того, щоб воно жило..." /засноване на релігії буддизму, моральний ідеал якої є абсолютне невчинення зла всьому живому, що передбачає виховання в людині м'якості, доброти. Таке поєднання християнських переконань з буддійською філософією, однак, не заважає Никону висловлювати своє незадоволення соціальною нерівністю.

Якщо для "Хмар" більш характерні "ідеологічні" мотиви, то в повісті "Неоднаковими стежками", як і в повісті "Навіжена", переважає сімейно-побутовий план. Суспільний характер аристократичної богеми виразно розкривається автором в оповіданні "Гастролі" і в повісті "На гастролях в Микитянах". Ні в оповіданні, ні в повісті гастролей як таких безпосередньо немає, як не показано і сценічної діяльності артистів. Однак письменник ставить своїх героїв у такі життєві ситуації, де виразно проявляються і їх професійні здібності, і психологічні риси. Особливо це простежується у ставленні до народу. Соціально пасивну особистість Нечуй-Левицький показав в образі доктора-себелюбця Гурковенка /"Дивовижний похорон"/.

Для Нечуя-Левицького освоєння нового типу соціально активного героя в ідеологічних творах не виходило за межі просвітництва. Якщо у "Хмарах", "Над Чорним морем", частково у повісті "Неоднаковими стежками" громадська діяльність інтелігента-демократа більш виразна, то у наступних творах із життя інтелігенції зображення нового характеру обмежується сферою побутових стосунків і морально-психологічного світу героїв. Зрештою, спосіб життєдіяльності інтелігента-українофіла визначається його оточенням, колом однодумців. "Нові герої" Нечуя-Левицького здебільшого спи-

раються не на народ, а на ліберальну інтелігенцію. Сам народ в ідеологічних творах Нечуя з'являється епізодично, а то й зовсім відсутній, виступаючи не активною діючою силою, а тільки об'єктом прикладання зусиль "нових людей". Зустріч інтелігента - суб'єкта дії з народним середовищем відбудеться в українській літературі в І.Франка /"На дні"/. Тоді зміниться і тип конфлікту, збагатиться і самий характер та спосіб життя "нових людей".

Третій розділ - "Жанрові, композиційні і стильові особливості творів Нечуя-Левицького про інтелігенцію".

Перехід в українській літературі від оповідної до об'єктивно-повідістєвої манери у 60-70-ті роки дав змогу порушити в ній широкі проблеми загальнонаціонального значення. В літературі посилюється аналітичне начало, розширюється її соціальна сфера. Поєднання соціального підходу й аналітичності, що становить головну засаду реалістичного методу, створювали умови для проникнення автора в глибини духовного життя особистості, до появи в літературі всезнаючого автора, який переконаний у пізнаваності світу, його суспільно-історичних закономірностей. Орієнтація на життєву достовірність зображуваного стає однією з провідних констант літературного розвитку. "...Тільки реальне життя має право диктувати і призначати зміст і сюжети авторам," - доходить висновку Нечуй-Левицький /10, 290/. Назвавши Нечуя-Левицького великим артистом зору, всеобіймаючим оком України /35, 374/, І.Франко вказує на головну особливість творчого методу і стилю письменника: вміння "ухопити деталі" /30, 375/. На особливість цього методу вказував і О.Вілецький. Вироблена письменником у творах із селянського життя манера письма зовсім не зникає в ідеологічних повістях, які свідчать скоріше про її закріплення й функціонування як цілісного стилю. Будучи представником соціально-побутової течії в критичному реалізмі, Нечуй-Левицький скрізь тяжіє до панорамного показу буття, етнографічно докладного його опису у просторі й часі.

Авторська позиція виявляється дуже виразно, коли письменник не тільки розповідає про події, а й виражає своє ставлення до них. Авторське начало виступає не як суто суб'єктивне почуття, а як загальнозначима ідея. Нечуй-Левицький розумів необхідність створення широкого епічного полотна, що давало б змогу повніше розкрити і конкретніше зобразити суспільно-побутове становище, яке формує людину.

У сучасній науковій літературі про творчість Нечуя-Левицького жанр великих епічних творів із життя інтелігенції /"Хмари", "Над Чорним морем"/ визначається як роман /головним чином на підставі обсягу твору чи обсягу зображених у ньому подій/. Нечуй-Левицький називав їх повістями, точніше повістями-хроніками /Ю, 440/. Усі жанрові ознаки творів Нечуя-Левицького про інтелігенцію свідчать, що перед нами не романи, а повісті. Нечуй-Левицький - не романіст, а повістяр, відчутно пов'язаний з оповідним началом. Повісткування Нечуя-Левицького тягнє до "описовості" /"Хмари", "Над Чорним морем", "На гастрольях в Микитянах" та ін./ Ця епічна структура не має стрункого, напруженого і завершеного сюжетного вузла. Сюжет її аморфний, складається із ряду більш чи менш пов'язаних між собою епізодів, подій, поданих у хронологічній послідовності й пов'язаних між собою у міру розвитку дії у просторі й часі. Розповідь розгортається неквапливо, спокійно, даючи змогу явищу чи події повністю виявити свою сутність. Жанр саме такої повісті цілком відповідав художнім задумам Нечуя-Левицького, його творчій індивідуальності.

Хронікальне повісткування обумовило й основний принцип організації структури творів Нечуя-Левицького, їх композицію, що визначається характером конфлікту, закономірностями зображуваної дійсності, світоглядом письменника, художнім методом, ідейно-естетичними /зокрема жанровими/ завданнями, поставленими перед собою автором. У повістях і оповіданнях про інтелігентів немає напруженої динаміки - тут переважає статика, яка іноді породжує одноманітність описів персонажів, місцевості, явищ природи. Поширеним композиційним засобом, що переходить, у широкому його розумінні, у сферу стилю, є засіб контрасту в характерології, який приводить до паралельного зображення-протистояння персонажів-антагоністів й організовує за цим принципом уже власне фабульну й сюжетну структуру. Прийнято вважати, що загальна будова творів Нечуя-Левицького близька до романів І.Тургенєва. Однак при типологічному зіставленні слід враховувати їхню різножанровість. У Тургенєва "нова людина" - це герой романів, а епічні твори Нечуя-Левицького - це екстенсивна форма ідеологічної повісті-хроніки.

До важливих характеристик художнього образу, які забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності й організують композицію твору, належить концепція художнього часу й простору. Як

формально-змістова категорія хронотоп великою мірою визначає й образ людини в літературі. Художнє освоєння дійсності в літературі передбачає розвиток, певну модифікацію всіх елементів художньої системи, зокрема хронотопу. У другій половині ХІХ ст. ця модифікація хронотопу передусім пов'язана із зміною художнього часу. У творчості Нечуя-Левицького послідовно виникає і реалізується вимога єдності трьох часових площин - минулого, сучасного й майбутнього - в їх взаємозумовленості як 'один із факторів цілісності художнього світу твору. Хронотоп творів письменника відповідає загальній орієнтації тогочасної літератури на створення типових картин дійсності, типових характерів у типових обставинах. Відповідно провідними хронотопними формами у творах Нечуя-Левицького виступають час автора й час героя, які складають об'єктивно-епічний час розповіді, реалістично визначений локальний простір.

Час автора у Нечуя-Левицького характеризується тим, що за своїми функціями тяжіє до конкретно-історичного, в художній реалізації його домінує принцип "безпосереднього сприйняття", що визначає рівень художнього узагальнення і веде до сприйняття цього часу як звичайного, повсякденного, побутового. Час героя також досить виразно й послідовно пов'язаний із повсякденною атрибутикою, має вихід у побутову площину, але важливим є те, що цей час, розкриваючи особливості світосприймання і ставлення героя до світу, тісно пов'язаний із "історією" характеру, через призму якого письменником осмислюється не тільки сучасне, а й минуле і майбутнє. Художній час героїв повісті "Над Чорним морем", зокрема Навроцької і Мурашкової, бере початок із минулого життя, потім переходить у їх побутове оточення, поступово розкриваючи характер героїнь, що формується під впливом мінливої дійсності. На відміну від циклічного часу, в якому протікає, по суті, безподійне життя провінційного панства і міщанства /"Хмари"/, час "нових людей" у повісті "Над Чорним морем" принципово лінійний, спрямований у майбутнє як сферу можливої реалізації їх задумів і сподівань.

Характери у Нечуя-Левицького виступають, як правило, сформованими, із виношеними ідеями й переконаннями, шлях досягнення яких письменник окреслює дуже скупко /Радюк, Комашко, Кучма/. Власне поглиблення чи зміна переконань /як у Сані Навроцької і Наді Мурашкової/ не пов'язуються із розвитком характеру. Сфор-

мовані характери у процесі повісткування здебільшого тільки розкриваються чи поглиблюються, і то найчастіше не складними засобами психологічного аналізу, а за допомогою самохарактеристики персонажів або через бачення їх іншими персонажами чи за допомогою прямої авторської характеристики. Саморозкриваються характери й у життєвих колізіях /переважно побутових/ чи знов-таки у конфронтації /часто словесній/ з іншими персонажами.

Відстоюючи реалізм як найефективніший творчий метод, Нечуй-Левицький велику увагу приділяв засобам гумору й сатири у ви критті потворних явищ тогочасної дійсності. Він неодноразово підкреслював, що цінність їх - у життєво правдивій основі /Ю, І78/. Риси пародійності помітні майже в усіх його творах з життя інтелігенції, а найбільше у повістях "Хмари", "Над Чорним морем", "Навіжена". Реалістичному розкриттю психології героїв Нечуй-Левицький вмів підпорядковує різноманітні комічні прийоми /поділ майна між родинами Дашковичів і Воздвиженських - "Хмари"; намагання Каралаєвої заманити у сімейні сіті Бичковського - "Навіжена"/. У зображенні діяльності інтелігентів комічне у Нечуя переходить у пародійне /образи генеральші Турман де Пурверсе - "Хмари", доктора Гурковенка - "Дивовижний похорон"/. Характерною стильовою рисою Нечуя-Левицького є поєднання в одному і тому ж творі, залежно від ідейно-естетичних завдань, гумористичного, сатиричного, драматичного і ліричного начал в усіх сферах образотворення.

Складовою частиною естетичного ідеалу Нечуя-Левицького, характерною рисою його письменницького стилю є пейзаж. Природа /вужче - пейзаж/ як вічне явище людського буття, уособлення батьківщини, рідного краю виступає у письменника категорією онтологічною й ідеологічною /розрив з природою - розрив із власним народом/. Вона - один із головних формантів української ментальності, важливий фактор формування характеру особистості. Звідси - ідейно-естетична багатофункціональність пейзажів в ідеологічних творах Нечуя-Левицького.

Перехід до епічно-описового стилю спричинився до виокремлення автора в тексті повісткування як самостійної структурної одиниці, що переміщується на зовнішню точку зору. В ідеологічних повістях Нечуя-Левицького, де в основу покладена авторська ідея, це призвело до оживлення ідейно-естетичних принципів, вироблених просвітительським реалізмом, насамперед до яскраво вираженої ав-

торської тенденційності і дидактизму /на цю рису звертав увагу І.Франко/. Характеризуючи стан літератури 80-х років, Нечуй-Левицький підкреслював, що "тепер вік публіцистики, а не поезії" /10, 338/.

Як відомо, публіцистична спрямованість, пропаганда передового світогляду, віра в можливість і потребу поширення просвіти як запоруки перебудови суспільства на справедливих демократичних засадах – родові риси просвітительського руху і просвітительського реалізму. З цього погляду в критичному реалізмі Нечуя-Левицького спостерігається включеність важливих постулатів поетики просвітительського реалізму. Головнішими з них є: зображення дійсності в її життєво конкретній даності, домінуюча роль автора, що виражається у прямій оцінці ним життєвих явищ і характеристики персонажів /авторський монолог чергується із побутовими сценами і картинами/; в центрі повісткування, побудованого за найпростішими формами сюжетної організації /повість-хроніка/, позитивний герой, через сутнісну характеристику якого просвічуються авторські ідеали. Конфлікт між позитивним героєм і суспільством проявляється як конфлікт між автором і суспільством, оскільки герой більшою чи меншою мірою виступає "гупором ідей" автора. Перебуваючи в центрі подійного сюжету як формі вираження ідеологічного конфлікту, позитивний герой не відзначається глибоким психологізмом і виявляє риси раціоналістичної запрограмованості.

Висновки. Тема інтелігенції була підказана письменникові самою дійсністю. Головна проблема ідеологічних творів Нечуя-Левицького – національно-культурне і соціально-політичне відродження нації, в чому провідну роль він відводив просвітительській діяльності національно свідомої інтелігенції. Тематично-проблемний діапазон цих творів досить широкий: боротьба проти деспотії та утвердження в суспільстві демократичних засад; викриття всієї державної системи – від "народної" школи до духовної денационалізації і винародовлення; критика обмеженості біологічного вегетування провінційного панства й міщанства, нерозвиненості й пасивності громадян; проблема "батьків" і "дітей" як проблема нових світоглядних переконань, нових суспільних ідеалів; проблема формування соціально активної особистості, нових характерів з новими ціннісними орієнтаціями.

Уже в першій ідеологічній повісті "Хмари" Нечуй-Левицький на прикладі життя двох поколінь інтелігенції /30-40-х і 50-60-х

років/ намагався розв'язати питання усвідомлення необхідності культурно-просвітньої роботи серед народу та її форм і засобів. У цілому інтелігенція у творах Нечуя-Левицького ще слабо зв'язана з народними масами, які фактично виведені за рамки повісткування /крім повісті "Хмари"/. "Хмари" і "Над Чорним морем" показують не тільки процес становлення інтелігенції як суспільного явища, а й початок ідейно-політичного її розшарування.

Ідейно-естетичний аналіз творчості Нечуя-Левицького перекоонує, що твори з життя інтелігенції /крім оповідань/ і засобами охоплення дійсності, типом художнього узагальнення, співвідношенням між змістом і формою, побудовою сюжету, композицією взагалі і часу і простору зокрема, і способом характеротворення засвідчують саме епічно-повістевий тип художнього мислення письменника. Деякі ідеологічні твори /"Хмари", "Над Чорним морем"/ засвідчують наявність багатьох елементів змісту роману виховання. Нечуй-Левицький у творах про "нових людей" послідовно ставив на перше місце ідею, що робило особливо зримою присутність всезнаючого автора, проведення його думки у прямій публіцистичній формі. Ідеологічна структура просвітительського типу просвічується у конфлікті між позитивним героєм, який великою мірою виступає "супором ідей" самого автора, і суспільством - як конфлікті між автором і суспільством; у репрезентації характерів в їх одноплановій запрограмованій даності; в переважанні морально-етичного критерію явищ і поведінки персонажів; у наявності пародійності, сатиричного пафосу чи гротеску тощо.

В екстенсивному типі повісткування, виробленому у творах із селянського життя і великою мірою перенесеному у твори ідеологічні, увага автора спрямовується не на розкриття глибоких закономірностей буття, а на докладний опис побуту, не на стереоскопічне дослідження індивідуального характеру, а на малювання характерних типів, тобто в принципі бачимо орієнтацію на "відтворення", а не "перетворення" дійсності. Цей тип зображення впливає на характер конфлікту, побудову сюжету, на жанрові особливості ідеологічних творів та в цілому на їх стиль. До головних особливостей стилю творів про "нових людей" слід віднести: об'єктивне зображення дійсності та персонажів, які виявляють притаманну для них сутність і майже ніде не змінюються; протиставлення позитивних і негативних героїв; органічну єдність драматичного, комічного й ліричного; використання лінійного, біографічного сюжету,

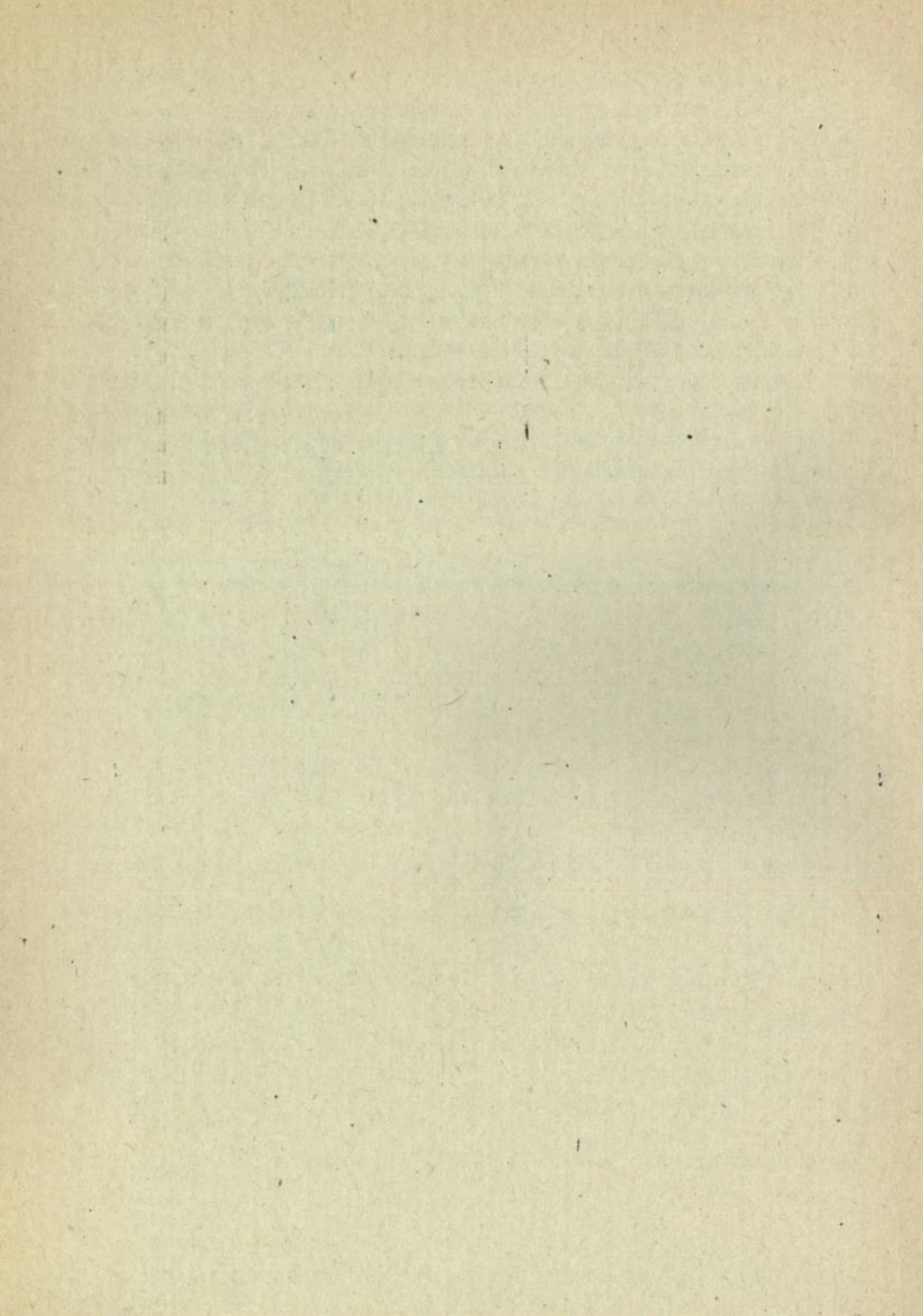
без глибокого з'ясування внутрішніх мотивів поведінки персонажів, принцип контрасту й паралелізації в їх поведінці; наявність місткої етнографічної та соціальної деталі; широке портретування персонажів, живописні описи природи, психологічний паралелізм; використання в образотворенні деталей селянського життя та ін.

Ідеологічні твори Нечуя-Левицького знаменували розширення проблемно-тематичних параметрів української літератури, порушення в ній важливих суспільно-національних проблем, схоплення й осмислення народжуваних життєвих явищ, народження героя-ідеолога як нового соціально-психологічного типу, суспільно-активної особистості, яка мислить загальнонаціональними категоріями та бачить смисл свого життя у служінні народу. Духовний досвід такої особистості має безумовну цінність і для нашого часу, а в цьому і полягає безсмертність літературної спадщини І.Нечуя-Левицького.

Основні положення дисертації відбиті в публікаціях:

1. Традиції Григорія Сковороди в творчестві І.С.Нечуя-Левицького //Проблема ізучення творческого наследия украинского поэта-философа XVIII века Г.С.Сковороды. - Харьков, 1987. - Рук.деп. в ИНИОН АН СССР, № 33898 от 16.05.88 /6 с./.
2. Суспільно-естетична функція "нового героя" у романі "Хмари" І.С.Нечуя-Левицького //Творча індивідуальність І.С.Нечуя-Левицького і літературний процес: Зб. тез респ.наук.конф. - Черкаси, 1988. - С.8-9.
3. Концепція героя-інтелігента у творчості І.Нечуя-Левицького і П.Грабовського //П.А.Грабовський - визначний громадський діяч, поет-революціонер, перекладач, фольклорист: Зб. тез обл. літ.читань. - Суми, 1989. - С.24-25.
4. Использование традиций Н.В.Гоголя в произведениях И.С.Нечуя-Левицкого о жизни интеллигенции //Тезисы докладов III Гоголевских чтений. - Полтава, 1990. - С.25-26.
5. Проблема "новых людей" у творчості М.Старицького і І.Нечуя-Левицького //М.Старицький: творче обличчя і місце в національній культурі: Зб. тез респ.наук.конф. - К., 1990.- С.42-44.
6. "Мета ясна й проста - народ й Україна". /Інтелігент-демократ у творах І.Нечуя-Левицького/ //Слово і час.- 1992. - №3. - С.42-48.
7. Концепція позитивного героя в теоретичних висловлюваннях і творчій практиці Г.С.Сковороди і І.С.Нечуя-Левицького //Про-

- блеми вивчення наукової і художньої спадщини Г.Сковороди: Зб. тез респ.наук.конф. - Харків, 1992. - С.21-22.
8. Національне як загальнолюдська цінність в українській літературі другої половини ХІХ ст. /на матеріалі творів І.Нечуя-Левицького з життя інтелігенції//Рідне слово: Зб.:наук. праць. - Полтава, 1993. - С.63-76.
9. Вплив російської культури на вироблення у творчості І.С.Нечуя-Левицького концепції "нових людей". /До характеристики світогляду І.С.Нечуя-Левицького//Наукові записки: Серія філологічна. - Полтава, 1994. - С.129-134.
10. Проблема національного визволення українського народу у творчій спадщині І.С.Нечуя-Левицького //Літературознавство, "Прогрес" і духовний ідеал українця: Матеріали всеукраїнської наук.-практ.конф. - Кривий Ріг, 1994. - С.46-47.

AB 30.985

AB 30.985